

MEGJEGYZÉSEK AZ ERZA-MORDVIN SZÓRENDRŐL

VECSERNYÉS ILDIKÓ

1. Cikkemben az erza-mordvin (a továbbiakban: mordvin) egyszerű kijelentő mondat szórendjének és a fókusznak a viszonyáról írok. A három hónapot tanszékünkön töltött Mihail Mosin vendégprofesszor és Marija Imajkina jelenlegi mordvin lektor segítségével végzett szórendi vizsgálódásaim eddigi eredményeiről kívánok beszámolni.¹

2. A mordvin szórenddel meglehetősen kevés munka foglalkozik. A téma legismertebb kutatói Koljadenkov és Aljamkin.

Koljadenkov írásaiban (1954: 15–27, 1959: 98–111) csak néhány olyan szórendi jelenségre tér ki, amelyek általában a mordvin nyelv jellemző uráli sajátosságaiból adódnak. Ilyenek pl. a jelző és a jelzett szó sorrendjére, a névutós névszói kapcsolatokban a névutó helyére vagy a hasonlító szerkezetek felépítésére vonatkozó megjegyzései.

Haszonnal forgathatók Aljamkin művei, aki a szórend több funkcióját elkülönítve röviden ismerteti a mondat aktuális tagolásának lényegét.² Megállapítja, hogy a mordvinban az új információt hordozó elem kiemelésére élő beszédben a logikai hangsúly, írásban a szórend átalakítása szolgálhat (Aljamkin 1975). Az alany és az állítmány mondatbeli helyéről szóló cikkében (1979) tett legtöbb megállapítása összhangban van az általam levont következtetésekkel, a határozókkal foglalkozó írása azonban (1978) kissé elkapkodott munkának tűnik. Példamondatai gyakran ellentmondásosaknak, olykor oroszos szerkesztésűeknek tűnnek.

Egyik már említett cikkében leírja egy négy elemből álló mondat összes (24) lehetséges szórendi variációját, s megállapítja, hogy a mondatok az átrendezés ellenére sem váltak értelmetlenné, hanem bizonyos stilisztikai és szemantikai jelentésárnyalatokkal gazdagodtak (1975: 15–17). E mondatok elemzésétől és fordításától azonban eltekint, holott ez véleményem szerint cikkének érdekes és értékes része lehetett volna.

¹ Témaválasztásomnak praktikus oka volt; úgy tűnt, hogy a fókusz helyének vizsgálata a mordvin mondatokban segítséget nyújthat kutatási témámban, amely az Erza-mordvin vonatkozó szerkezetek címet viseli. A vonatkozó szerkezetek elnevezés bizonyos igeneves szerkezetek és jelzői vonatkozó mellékmondatok összefoglaló neve. Ezen konstrukciók sajátágaival és a közöttük lévő összefüggésekkel foglalkozom, amelyek – úgy tűnik – szórendi kérdésekkel is kapcsolatban állnak (vö. Karlsson 1973, É. Kiss 1983: 61–82). A két téma kapcsolatára és az összetett mondatokkal kapcsolatos észrevételeimre itt nem térek ki, mivel a gyűjtött anyag feldolgozása még tart, illetve tervezem annak bővítését is. Az elemzett egyszerű kijelentő mondatok tanúságai alapján azonban levonhatónak tűnik néhány következtetés.

² Aljamkin az ún. értelmi funkcióhoz (smyslovaia funkcija) köti az aktuális tagolás bemutatását.

Aljamkin munkáinak nagy hiányossága, hogy nem kísérel meg egységes áttekintést adni a mordvin szórend és az aktuális tagolás összefüggéseiről. Egy összefoglaló jellegű munka megírása különösen fontos lenne, mivel rendkívül gyorsan csökken a mordvint anyanyelvi szinten beszélők száma, részben azért, mert egyre érezhetőbb a hivatalos nyelvként funkcionáló orosz hatása.

A leginkább kutatott finnugor nyelvek – a magyar és a finn – szórendi szakirodalmá értékes segítséget jelent a mordvin szórenddel való foglalkozás során. Igen tanulságosak pl. É. Kiss Katalin írásai (1983, 1992). É. Kiss a magyar mondat szerkezet alappilléreinek a topikot és a fókuszot tekintve olyan sokszempontú szórendi vizsgálatokat folytat, amelyek támpontokat adhatnak egy kevésbé kutatott finnugor nyelv szórendi kutatásaihoz is.

Hakulinen–Karlsson finn nyelvtanának fókusszal és szórenddel foglalkozó fejezetei (1979: 168, 300, 308–311, 328–29) szintén segítséget nyújtottak a szórendi kutatás szempontjainak kiválasztásakor.

A mordvinul kiválóan tudó Marija Imajkina és Mihail Mosin hosszabb szegedi tartózkodása lehetővé tette, hogy némileg tájékozódjam a mordvin szórend és a fókusz kapcsolatának problematikájában. A továbbiakban ismertetem a kutatás menetét, illetve következtetéseimet, előrebocsátva azt, hogy amint alkalmam nyílik rá, újabb adatközlők bevonásával, további mondatok elemzésével szeretném pontosítani és árnyaltabbá tenni az itt közölt megállapításokat.

3. Számítógéppel kinyomtattam harminckét egyszerű, legfeljebb öt tagból álló mordvin kijelentő mondat összes szórendi variációját. E mondatokban a következő mondatrészek fordulnak elő: alany, állítmány (igei, névszói, igei-névszói), tárgy, határozók (idő-, hely-, részes-, állandó határozó), jelzők (minőség- és birtokos jelző). Egy kiegészítő információ megadásával kijelöltem a fókuszot, pl.:

- (1) Míša šormadi šorma (avol' L'uba).³
'Misa ír levelet (nem Ljuba).'³

Fókusznak egy adott mondaton belül az új információt tartalmazó rész, a comment leghangsúlyosabb elemét tekintem.⁴ (Ez a fókuszdefiníció egy, a magyar nyelven sikerrel alkalmazott fókuszértelmezésen, É. Kiss Katalinén alapul, vö. 1983: 26.)

Igyekeztem minden mondat minden fókuszszerepre alkalmasnak vélt elemét hasonló módon kijelölni.

Az így kapott listákon Mosin professzor és Imajkina tanárnő egy megbeszélte jelölésrendszer alapján értékelték, hogy egy fókuszszerepben álló mondatrészt tartal-

³ A 'jelek között a mordvin mondat magyar megfelelőjét közlöm.

⁴ Mondataim között nem szerepelt olyan, amelyben a fókusz egynél több elemből állt volna.

mazó mondat összes szórendi variációját tekintve mely mondatok tűnnek jól formált, kevésbé jól formált, meglehetősen „furcsa” vagy helytelen mondatnak. Az alábbi mondat szórendi variációit vizsgálva például a következő mondatokat ítélték jól formálnak.

- a/
1. Pet'a purni vírse pangt (avol' Miša).✓
„Petya szed az erdőben gombát (nem Misa)”⁵
 2. Pet'a purni pangt vírse (avol' Miša).✓
 3. Pet'a vírse purni pangt (avol' Miša).
 4. Pet'a vírse pangt purni (avol' Miša).
 5. Pet'a pangt purni vírse (avol' Miša).
 6. Pet'a pangt vírse purni (avol' Miša).
 7. Purni Pet'a vírse pangt (avol' Miša).
 8. Purni Pet'a pangt vírse (avol' Miša).
 9. Purni vírse Pet'a pangt (avol' Miša).
 10. Purni vírse pangt Pet'a (avol' Miša).
 11. Purni pangt Pet'a vírse (avol' Miša).
 12. Purni pangt vírse Pet'a (avol' Miša).
 13. Vírse Pet'a purni pangt (avol' Miša).✓
 14. Vírse Pet'a pangt purni (avol' Miša).
 15. Vírse purni Pet'a pangt (avol' Miša).
 16. Vírse purni pangt Pet'a (avol' Miša).✓
 17. Vírse pangt Pet'a purni (avol' Miša).
 18. Vírse pangt purni Pet'a (avol' Miša).✓
 19. Pangt Pet'a purni vírse (avol' Miša).
 20. Pangt Pet'a vírse purni (avol' Miša).
 21. Pangt purni Pet'a vírse (avol' Miša).
 22. Pangt purni vírse Pet'a (avol' Miša).
 23. Pangt vírse Pet'a purni (avol' Miša).
 24. Pangt vírse purni Pet'a (avol' Miša).
- b/
1. Pet'a purni vírse pangt (a L'uba a purni).✓
„Petya szed az erdőben gombát (viszont Ljuba nem szed)”
 2. Pet'a purni pangt vírse (a L'uba a purni).✓
 3. Pet'a vírse purni pangt (a L'uba a purni).
 4. Pet'a vírse pangt purni (a L'uba a purni).
 5. Pet'a pangt purni vírse (a L'uba a purni).

⁵ A „-jelék között a mordvin mondat szavankénti fordítását közlöm.

6. Pet'a a pangt vífse purni (a L'uba a purni).
7. Purni Pet'a vífse pangt (a L'uba a purni).
8. Purni Pet'a pangt vífse (a L'uba a purni).
9. Purni vífse Pet'a pangt (a L'uba a purni).
10. Purni vífse pangt Pet'a (a L'uba a purni).
11. Purni pangt Pet'a vífse (a L'uba a purni).
12. Purni pangt vífse Pet'a (a L'uba a purni).
13. Vífse Pet'a purni pangt (a L'uba a purni).✓
14. Vífse Pet'a pangt purni (a L'uba a purni).
15. Vífse purni Pet'a pangt (a L'uba a purni).
16. Vífse purni pangt Pet'a (a L'uba a purni).
17. Vífse pangt Pet'a purni (a L'uba a purni).
18. Vífse pangt purni Pet'a (a L'uba a purni).
19. Pangt Pet'a purni vífse (a L'uba a purni).
20. Pangt Pet'a vífse purni (a L'uba a purni).
21. Pangt purni Pet'a vífse (a L'uba a purni).
22. Pangt purni vífse Pet'a (a L'uba a purni).
23. Pangt vífse Pet'a purni (a L'uba a purni).
24. Pangt vífse purni Pet'a (a L'uba a purni).

c/

1. Pet'a purni vífse pangt (avol' pakásaso).
„Petya szed az erdőben gombát (nem a mezőn)”
2. Pet'a purni pangt vífse (avol' pakásaso).✓
3. Pet'a vífse purni pangt (avol' pakásaso).
4. Pet'a vífse pangt purni (avol' pakásaso).
5. Pet'a pangt purni vífse (avol' pakásaso).
6. Pet'a pangt vífse purni (avol' pakásaso).
7. Purni Pet'a vífse pangt (avol' pakásaso).
8. Purni Pet'a pangt vífse (avol' pakásaso).
9. Purni vífse Pet'a pangt (avol' pakásaso).
10. Purni vífse pangt Pet'a (avol' pakásaso).
11. Purni pangt Pet'a vífse (avol' pakásaso).✓
12. Purni pangt vífse Pet'a (avol' pakásaso).
13. Vífse Pet'a purni pangt (avol' pakásaso).✓
14. Vífse Pet'a pangt purni (avol' pakásaso).
15. Vífse purni Pet'a pangt (avol' pakásaso).
16. Vífse purni pangt Pet'a (avol' pakásaso).
17. Vífse pangt Pet'a purni (avol' pakásaso).
18. Vífse pangt purni Pet'a (avol' pakásaso).
19. Pangt Pet'a purni vífse (avol' pakásaso).

20. Pangt Pet'a vífse purni (avol' pakásaso).
21. Pangt purni Pet'a vífse (avol' pakásaso).
22. Pangt purni vífse Pet'a (avol' pakásaso).
23. Pangt vífse Pet'a purni (avol' pakásaso).
24. Pangt vífse purni Pet'a (avol' pakásaso).

d/

1. Pet'a purni vífse pangt (avol' ínzejt').✓
„Petya szed az erdőben gombát (nem málnát)”
2. Pet'a purni pangt vífse (avol' ínzejt').✓
3. Pet'a vífse purni pangt (avol' ínzejt').
4. Pet'a vífse pangt purni (avol' ínzejt').
5. Pet'a pangt purni vífse (avol' ínzejt').
6. Pet'a pangt vífse purni (avol' ínzejt').
7. Purni Pet'a vífse pangt (avol' ínzejt').
8. Purni Pet'a pangt vífse (avol' ínzejt').
9. Purni vífse Pet'a pangt (avol' ínzejt').
10. Purni vífse pangt Pet'a (avol' ínzejt').
11. Purni pangt Pet'a vífse (avol' ínzejt').
12. Purni pangt vífse Pet'a (avol' ínzejt').
13. Vífse Pet'a purni pangt (avol' ínzejt').✓
14. Vífse Pet'a pangt purni (avol' ínzejt').
15. Vífse purni Pet'a pangt (avol' ínzejt').
16. Vífse purni pangt Pet'a (avol' ínzejt').
17. Vífse pangt Pet'a purni (avol' ínzejt').
18. Vífse pangt purni Pet'a (avol' ínzejt').
19. Pangt Pet'a purni vífse (avol' ínzejt').✓
20. Pangt Pet'a vífse purni (avol' ínzejt').
21. Pangt purni Pet'a vífse (avol' ínzejt').
22. Pangt purni vífse Pet'a (avol' ínzejt').
23. Pangt vífse Pet'a purni (avol' ínzejt').
24. Pangt vífse purni Pet'a (avol' ínzejt').

Informánsaim véleménye messzemenően megegyezett a jól formáltnak ítélt mondatok esetében.

A többi mondat a kevésbé jól formált és a helytelen minősítés közötti széles skálán foglalt helyet. Ezek értékelésében – természetesen – mutatkoztak eltérések is.

A jól formáltnak ítélt mondatok alapján az alábbi következtetéseket vontam le:

I. Egy subjectum - verbum - objectum - különböző adverbiumok szórendű mondat⁶ – bármely mondatrész is állt fókuszszerepben – csaknem minden esetben jól formálnak tűnt (a fókusz az áttekinthetőség kedvéért megjelölöm egy F-fel):

- (2a) Pet'a purni pangt t'ěci vířse (avol' Miřa).
 F
 „Petya szed gombát ma az erdőben (nem Misa)”
 'Petya szed ma gombát az erdőben (nem Misa).'
 F
- (2b) Pet'a purni pangt t'ěci vířse (a L'uba a purni).
 F
 „Petya szed gombát ma az erdőben (viszont Ljuba nem szed)”
 'Petya ma szed gombát az erdőben (Ljuba viszont nem szed).'
 F
- (2c) Pet'a purni pangt t'ěci vířse (avol' ínžejt').
 F
 „Petya szed gombát ma az erdőben (nem málnát)”
 'Petya ma gombát szed az erdőben (nem málnát).'
 F
- (2d) Pet'a purni pangt t'ěci vířse (avol' pakřaso).
 F
 „Petya szed gombát ma az erdőben (nem a mezőn)”
 'Petya ma az erdőben szed gombát (nem a mezőn).'
 F

(Lásd még a/2, b/2, d/2, c/2.)

Ilyenkor a fókuszszerepben álló mondatrész igen erős nyomatékot kap, hiszen a fókusz megkülönböztetésében a hangsúlyozás játszik fő szerepet.

Megjegyzések:

A subjectum - verbum - objectum - különböző adverbiumok szórendű mondatban a határozók sorrendje természetesen nem tetszőleges. Megállapítható, hogy az időhatározó általában megelőzi a helyhatározót (ezt Aljamkin is írja, l. 1978: 15).

Ha azonban az időhatározó elé egy mondatrésztagoló *nem*-et teszünk, az – az igazán jól formált mondatban – a helyhatározó mögé kerül:

⁶ A mondatban természetesen nem kötelező ezek közül minden mondatrésznek szerepelnie, a mondatrészek sorrendje lényeges.

- (3a) Tejt'eft'ne morašt' t'eči kuroso.
 „a lányok énekeltek ma csapatban”
 'A lányok ma csapatban énekeltek.'
- (3b) Tejt'eft'ne morašt' kuroso avol' t'eči
 „a lányok énekeltek csapatban nem ma”
 'A lányok nem ma énekeltek csapatban.'
- (4a) Miša p'radize uñiveřsit'eteñt' mel'at' Saranskojse.
 „Misa befejezte az egyetemet tavaly Szaranszkban”
 'Misa tavaly befejezte az egyetemet Szaranszkban.'
- (4b) Miša p'radize uñiveřsit'eteñt' Saranskojse avol' mel'at.
 „Misa befejezte az egyetemet Szaranszkban nem tavaly”
 'Misa nem tavaly fejezte be az egyetemet Szaranszkban.'

A többi határozó sorrendiségének tárgyalására egyelőre nem vállalkozom.

II. Természetesen a subjectum - verbum - objectum - adverbiumok sorrendtől eltérő szórendű, fókusz tartalmazó mondat is lehet jól formált. Ilyenkor a fókuszszerepben álló mondatrész a mondat legelejére vagy legvégére kerül, míg a többi mondatrész általában a helyén marad.

– Ha a fókusz alany, a mondat utolsó eleme lesz:

- (5) Šormadi šorma Miša.
 F
 „ír levelet Misa”
 'Misa ír levelet.'
- (6) Komnatasoñt' ašt'i stol'.
 F
 „a szobában áll egy asztal”
 'A szobában egy asztal áll.'

– Ha a fókusz igei állítmány, a mondat utolsó vagy első eleme lesz:

- (7) Ton eřzaks kortat.
 F
 „te erzául beszélsz”
 'Te beszélsz erzául.'

- Ha a fókusz névszói állítmány, a mondat első vagy utolsó eleme lesz:

(8a) Udića t'ejt'ereš mazij.

F

„az alvó lány szép”

'Az alvó lány szép.'

F

(8b) Mazij udića t'ejt'ereš.

F

„szép az alvó lány”

'Az alvó lány szép.'

F

(9a) Moñeñ maksovt knigaš mel's tujema.

F

„a nekem adott könyv érdekes”

'Érdekes a nekem adott könyv.'

F

(9b) Mel's tujema moñeñ maksovt knigaš.

F

„érdekes a nekem adott könyv”

'Érdekes a nekem adott könyv.'

F

- Ha a fókusz tárgy, a mondat első vagy utolsó eleme lesz:

(10a) Miša šormadi šorma.

F

„Misa ír levelet”

'Misa levelet ír.'

F

(10b) Šorma Miša šormadi.

F

„Levelet Misa ír”

'Misa levelet ír.'

F

(Lásd még d/1, d/19.)

– Ha a fókusz időhatározó /l. (12)/ vagy állandó határozó /l. (13)/, a mondat legelső eleme lesz:

(12) Teči Kat'a pańs pačalkšet'.

F

„ma Kátya süttött palacsintát”

'Kátya ma süttött palacsintát.'

F

(13) Veřgizeń marto guješ vasts.

F

„a farkas - sal (postpositio) a kígyó találkozott”

'A kígyó a farkassal találkozott.'

F

Megjegyzések:

A mondatokban előforduló, itt nem említett mondatrészekkel kapcsolatban hasonló megállapítások nem tehetők, mivel nem áll rendelkezésemre elegendő példamondat.

A vizsgált mondatok között előfordult néhány olyan, amelyeket két adatközlőm jól formáltak ítéltek, azonban az S - V - O - adverbiumok szórendtől nem csak a fent említett módon tértek el. Ezen eltérések nagy része általában a határozók viszonylag szabadabb „mozgásából” adódott, ugyanis a fókuszszerepben nem álló hely- és időhatározók is gyakran álltak például a mondat elején. (Lásd a/13, b/13.) A további eltérések okait csak a vizsgált anyag bővítése után lehet megállapítani.

III. Az aktuális tagolással foglalkozó, fentebb már említett magyar és a finn nyelvű írások külön (al)fejezetet szentelnek a tagadásnak (vö. É. Kiss 1992: 148–151, Hakulinen–Karlsson 1979: 268–269). A mondatrészttagadó *nem* ugyanis igen nagy szerepet kap a fókuszképzésben, mivel „...fonológiailag összeolvad a fókusszal, azaz a tagadószó átveszi a fókusz hangsúlyát...” (É. Kiss 1992: 149). Tehát a mondatrészttagadó *nem* – kissé felületesen fogalmazva – rendszerint kijelöli a fókuszt.

Úgy tűnik, ez a megállapítás a mordvin nyelvre is vonatkoztatható:

(17a) Avol' Kat'a pańs pačalkšet'.

F

„nem Kátya süttött palacsintát”

'Nem Kátya süttött palacsintát.'

F

(17b) Kat'a pańś avol' pačalkšet'.

F

„Kátya sūtött nem palacsintát”

'Kátya nem palacsintát sūtött.'

F

Nem jól formált mondat például a következő:

(17c) x Avol' Kat'a pańś pačalkšet'.

F

„nem Kátya sūtött palacsintát”

x 'Nem Kátya sūtött palacsintát.'

F

A mondatrésztágadó *nem*-hez hasonlóan viselkedik például a *csak* szó is annyiban, hogy rendszerint szintén kijelölni látszik a fókusz⁷. Az általam vizsgált anyag alapján ez a szabályszerűség is érvényesnek tűnik a mordvinban:

(18a) Ańśak Kat'a pańś pačalkšet'.

F

„csak Kátya sūtött palacsintát”

'Csak Kátya sūtött palacsintát.'

F

Nem jól formált mondat például a következő:

(18b) x Ańśak Kat'a pańś pačalkšet'.

F

„ csak Kátya sūtött palacsintát”

x 'Csak Kátya sūtött palacsintát.'

F

4. Összegezve tehát az eredményeket valószínűnek látszik, hogy az egyszerű kijelentő mordvin mondatokban a fókusz megkülönböztetésének kétféle lehetősége van:

A. Ha a mondatrészek sorrendje S - V - O - adverbiumok, elég a hangsúlyozás eszközével élnünk.

B. Eltérhetünk az S - V - O - adverbiumok szórendtől oly módon, hogy a fókuszszerepben álló mondatrészt a mondat legelejére vagy legvégére helyezzük.

⁷ É. Kiss Katalin értekezésében (1983: 32–35) felállít egy tentatív sorrendet az egyes nyelvi elemek fókuszszerepre való alkalmasságáról. A „csak” ebben az alkalmassági rendben igen előkelő helyet kapott.

IRODALOM

- Aljamkin, Nikolaj Stepanovič 1975: O porjadke slov v mordovskih jazykah, *Voprosy mordovskogo jazykoznanija*, 3–25.
- Aljamkin, Nikolaj Stepanovič 1978: Mesto obsojatel'stvennyh slov v predložanii, *Finno-ugristika* 1.
- Aljamkin, Nikolaj Stepanovič 1979: Mesto podležaščego i skazuemogo v predložanii, *Finno-ugristika* 1, 12–19.
- Hakulinen, Auli–Karlsson, Fred 1979: *Nykysuomen lauseoppia*, Jyväskylä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karlsson, Fred 1973: Suomen partiippien ja relatiivilauseiden suhteista, *Virittäjä* 1973/3, 215–30.
- É. Kiss Katalin 1983: *A magyar mondat szerkezet generatív leírása = Nyelvtudományi Értekezések* 116. sz.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I*, Budapest, Akadémiai, 79–179.
- Koljadenkov, M. N. 1954: *Grammatika mordovskih (erzjanskogo i mokšanskogo) jazykov II*, Saransk, Mordovskoe Kniznoe Izdatel'stvo.
- Koljadenkov, M. N. 1959: *Struktura prostogo predloženiya v mordovskih jazykah*, Saransk, Mordovskoe Kniznoe Izdatel'stvo.

ANMERKUNGEN ZU DER WORTFOLGE IM ERZA-MORDWINISCHEN**VECSERNYÉS ILDIKÓ**

Die Autorin befaßt sich mit der Beziehung zwischen der Wortfolge des einfachen Aussagesatzes und dem Fokus im Erza-Mordwinischen. Mit Hilfe von zwei muttersprachlichen Informanten untersuchte sie sämtliche möglichen Wortfolgevarianten 32 einfacher Aussagesätze, in denen sie mit einer ergänzenden Information den Fokus markiert hat.

Anhand der richtig gebildeten Sätze zog sie folgende **Schlußfolgerungen**:

In erza-mordwinischen Sätzen gibt es zwei Möglichkeiten zur Markierung des Fokusses:

- a. Bei einer Folge S-V-O-Adverb reicht allein die Betonung aus.
- b. Es besteht die Möglichkeit zur Abweichung von der S-V-O-Adverb-Folge, wenn das im Fokus stehende Satzglied an den Satzanfang oder an das Satzende rückt.